

A magyar felvilágosodás történelemszemléletéről

A Voltaire–Montesquieu ellentétből, a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire modern*, XVIII. századi, felvilágosult változatának ellentétéből kiindulva Kosáry Domokosnak sikerült a magyar felvilágosodás rugalmas és hatékony modelljét és tipológiáját kialakítania. A magyar felvilágosodás három tendenciáját különbözteti meg: felvilágosult abszolútizmus, felvilágosult rendiség és a harmadik tendencia, amelyből a későbbi magyar jakobinusok kikerültek; ezek ideológiája egyébként sokkal közelebb állt a girondistákéhoz, mint a jakobinusokéhoz. Ennek a modellnek hála, elkülöníthető egymástól a barokk és a felvilágosodott nemesség is. Így tehát a XVIII. század második felében Magyarországon a következő áramlatok különböztethetők meg: a túlélő barokk rendiség és a felvilágosodás annak három típusával, 1795 után, a magyar jakobinizmus, sőt a felvilágosodás bukása után főáramlat a korábbiak háttérbe szorításával a feudális nacionalizmus. „Míg Franciaországban a barokk művelődés politikai vetületét tekintve abszolutista szellemű”, addig Magyarországon, „a király és a rendek hatalmi kettősének” békés egyensúlyát, nyugalmi helyzetét képviseli, és „mindezt vallásos ideológiával burkolja be”. A félreértések elkerülése végett Kosáry sohasem Voltaire vagy Montesquieu hatását keresi, hanem a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* változatában olyan modellt lát, amely a magyar történelemre is érvényesíthető. Voltaire fordítója akár a barokk rendiség képviselője is lehet, mint amilyen pl. Gvadányi volt.

Aki tehát a történelemszemléletet keresi a magyar felvilágosodás szépirodalmában – hiszen minden szépirodalmi mű kifejez valamiféle történelemszemléletet, ha mást nem, akkor a történelem tagadását – annak ezt a modellt feltétlenül figyelembe kell vennie.

Ügyszintén elkerülhetetlen a történelemszemlélet kutatásakor Bíró Ferenc megfigyeléseit tudatosítani. Az 1750-től az 1780 körüli évekig tartó időszakot az jellemzi, hogy az egyházi értelmiség vezető szerepét átveszi a nemesi elit. Ez az elit 1780 körül kiesik a fejlődési folyamatból, s vagy két évtizednyi időre újra az értelmiség, de már egy változott arculatú értelmiség kerül előtérbe az irodalmi életben, hogy a századforduló táján újra a nemesség hegemoniájának az ideje következzen el.

A felvilágosult abszolútizmusnak nincs meg az az osztálybázisa, az erős, gazdag és lendületes polgárság, ami Franciaországban megvolt. Ez közhely. De ennek a ténynek rendkívül fontos következményei lesznek a magyar irodalomban.

I.

A magyar irodalomban nem ment végbe az értékeknek az az átrendeződése, ami az angol vagy francia irodalomban végbement. Voltaire-nél a katonát és a papot a társadalmi hierarchia élén felváltja a kereskedő és a költő, mint az igazi értékteremtő, és a kereskedelem fontos, pozitív szerepet játszik a nagy ellenlábás, Montesquieu világnézetében is. Ilyenről a magyar irodalomban szó sincs. Bessenyei György, akit a felvilágosult nemesség megteremtőjének tekinthetünk, és aki egyaránt figyel Voltaire-re és Montesquieu-re, éppen a kereskedelem megítélésben ütközik összes mestereivel. Sőt, a XIX. század elején, a magyar irodalom akkori vezetője, Kazinczy Ferenc, aki pedig valaha, 1790-ben az első magyar Voltaire-életrajzot írta, és akit évekre börtönbüntetésre ítélték a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt, a nemzetiséget és a kereskedelmet szembeállítja egymással. Tehát, míg Franciaországban, végső soron a forradalom idején, egy hosszú fejlődést betetőzően a polgárság és a nemzet azonossá válik, a feudális nacionalizmus legszeleesebb látókörű, de a rendi nemzetet

következésként válláló-védő képviselője a kereskedelemben, tehát végső soron a kereskedőkben is nemzetellenes elemet lát.

A magyar felvilágosodás hívei a korszerűsítés hívei voltak, akárcsak a franciáé, és sem egyik, sem másik nem akarta felszámolni a feudalizmust. A francia harmadik rend sem, amely már évszázadok óta a feudalizmus „része” volt. De a magyar felvilágosodásból hiányzik a polgárság, és olyan ideológusa, mint Voltaire, és olyan műfajok, mint a társadalmi regény vagy a középfajú dráma (nemcsak értékben, hanem jellegben is). A XVIII. századi magyar felvilágosodás képviselői talán soha életükben nem találkoztak egy 1789 előtti francia polgárral, aki királypárti, toleráns, öntudatos, kreatív és gazdag.

Az elmondottak következtében nem kerül sor a munkának olyan ártértekelésére sem, amely Voltaire-t, sőt már Defoe-t is annyira jellemezte, és nem tudatosodott, hogy a munka nyomán új értékek jönnek létre, azaz hogy a gazdagság nem állandó. Ha az ország gazdasági helyzetéről versekben szó esik, és elhangzik Mária Terézia dicsőretét zengve az az állítás, hogy „tejjel-mézgel folyó Kánaán” lett az ország, ezt a jó uralkodónak és békének tulajdonítják, és nem a munkának, a termelésnek, mint ahogy egyébként nem is tulajdoníthatnák. Valami halvány elmozdulás azért mutatkozik a munka értékelésében, egy századvégi utópista regényben a jobbágy a földesúrnak már nem szolgálja, hanem társa, azaz a megkülönböztetésnek az a foka, hogy az egyik dolgozik és a másik nem, az eltűnik.

Az erős polgárság hiánya és a kereskedelem és a munka ártértekelésének elmaradása sajátosan módosítja a fejlődés fogalmát. A fejlődés legfontosabb mércéje a magyar nyelv fejlődése, alakulása, gazdagodása, ami a kultúrának és a tudomány elterjedésének nélkülözhetetlen eszköze. De a magyar nyelv terjesztését nemcsak a felvilágosodás hívei, hanem egyházi ellenfelei is fontosnak tartják, akik a nyolcvanas években dicsekszenek is azzal, hogy magyarul prédikálnak, és hajlamosak a felvilágosodás híveit idegeneknek, az igazi magyarság megrontóinak tartani. Amíg a francia abszolutista barokkot és abszolutista felvilágosodást erős közepkorellenesség jellemzi (annak ellenére, hogy a francia középkor szervezett kutatása már 1701-ben megkezdődött) – a magyar felvilágosodást viszonylag erős múltba fordulás jellemzi. A „régiség” keresése jellemzi számos íróját. Ez a régi dicsőség egyaránt lehet a hajdani politikai vagy katonai erő, de ugyanúgy lehet az az időszak, amikor a király és a nemesség között az egyensúly még nem bomlott fel. E kérdésre még vissza kell térni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a fejlődésgondolat – legalábbis részben – az ideálisnak vélt állapotok helyreállításában mutatkozik. Ugyanakkor van egy olyan tendencia is, amely a fejlődést a radikálisan újjal azonosítja, így pl. Batsányi János, aki Klopstokhoz vagy Wordstworthhoz hasonlóan a francia forradalmat az új világ kezdetének tekinti, és aki – angol vagy német kollégájával ellentétben – ehhez a felfogásához mindvégig hű marad.

A forradalom, sőt már a felvilágosult abszolutizmus is vízvázlatonak bizonyul. Mert nem haladásnak, fejlődésnek, hanem pusztulásnak fogják fel. Tudomásom szerint – az időpontja miatt – világviszonylatban egyedül áll Baróti Szabó Dávid verse, amelyet a szerzetesrendek feloszlatása után írt.

„És ami jó volt a világon, mind kihalt
Övélek. Itten szóljon a dolog maga.
A jámbor erkölcs még nyomát sem hagyta fenn,
Bódult zenebona, pártütés, rablás, ölés
Országol! A trónusokig hágott: ontatik
A föld urainak vérük, hóhér keze
Fogyasztja! Nincsen, aki merne szólani
Az isten és a királyok ügyéért?”

E vers, világvége hangulata miatt, erősen emlékeztet André Chénier néhány évvel későbbi, már a forradalom alatt írt Hermes Epilógusára. Az apokaliptikus víziókban találkozik a papköltő és ellenfele, a citoyen. Baróti Szabó Dávid már forradalomnak tekinti mind a felvilágosodás eszmérendszerét, mind a XVIII. század uralkodói-államhatalmi ténykedését. Chénier még ünnepli azt, amitől Baróti Szabó Dávid megretten, sőt a forradalom első szakaszát is örömmel üdvözli. De bár fázis-eltolódással is, a kor nagy eseményeit ő is a világvégével azonosítja.

Az elmondottak miatt sajtóságos a tolerancia eszményének megnyilvánulása is. A francia (angol és holland) irodalomban a tolerancia igénye elválaszthatatlan kapcsolatban van a kereskedelem biztonsá-

gának, és általában a tulajdon védelmének igényével. Ilyenről a magyar irodalomban szó sincs, részben azért, mert a nemesi tulajdon (és ezen belül a nemesi kereskedelem) védett, részben azért, mert a kereskedelem mint olyan, érték nélküli. Az európai politikai gondolkodás Spinoza és Bayle óta a toleranciát az erős államhatalomtól várja. Ezt a felfogást legfeljebb a jozefinizmus korának protestánsai képviselik, de még náluk is inkább – negatív értelemben – a felvilágosodás katolikus egyházi ellenfelei, akik egyszerre támadják az abszolutizmust, a felvilágosodást és a protestanizmust. Voltaire Henriade-jának a fordítását főbűnnek tekintik.

Az egyéniségnek mint olyannak a felfedezése nálunk nem polgári eredetű, és legalábbis részben nem a megnyert, hanem az elvesztett biztonságból ered. A szerzetesrendek feloszlátása nyomán számos papköltő elvesztette állását, és ők fedezik fel az érzékenységet, a magányt, az egyént, mint a már említett Baróti Szabó Dávid, mert megingott egy örökkévalónak hitt életforma, életérzés. A jozefinista politika olyan kihívás volt, amely az egyéni tapasztalatok tudatosítására, új, addig ismeretlen élmények feldolgozására készítetett.

Az epiztola megjelenése az 1770-es években az egyéniség megnyilvánulásának egyik sajátos formája. A műfaj ugyan az antikvitás hagyománya, mégis az epiztolák nagy száma, az a tény, hogy van olyan életmű, amely szinte csak epiztolákból áll, figyelmet érdemel. Barátok leveleznek egymással versben, és ezt érdekesnek tartják kiadni. Az epiztolák írói saját személyüket fontosnak tartják. Habermas szerint a XVIII. században két kimondottan polgári tudomány indul fejlődésnek, a politikai gazdaságtan és a pszichológia. Ha Habermas felfogását a lehetséges elvetések ellenére elfogadjuk, akkor a 70-es évek nemesi költőinek epiztoláit mint prepszichológus állapotot foghatjuk fel, ahol sajátos formában megjelenik a másik én lelki rezdüléseire való figyelem. És ez annál inkább lehetséges, mert a levelezők mindegyike a rendi nemzet tagja, akik azonos vagy hasonló társadalmi biztonságot élveznek.

Az egyéniség kérdése elválaszthatatlanul összefonódik a költői öntudat kérdésével. Voltaire a költői, és egyáltalán az írástudói öntudatot mérhetetlenül megnövelte, tőle egyeses út vezet majd Chénier-ig és Shelleyig. Tekintsünk most el attól, hogy a világasodó államhatalomnak nagyszabású világi értelmiségre van szüksége, és nem csupán az állami bürokráciában, hanem az ideológiai-politikai küzdelemben is, a „közvélemény” kialakulásának időszakában. Tekintsünk el ettől, noha annak a nemesi értelmiségnek a beáradása, amely az 1780 körüli másfél évtizedet jellemzi, megmagyarázhatatlan a királyi hatalom bürokráciájának és ideológiájának szükséglete nélkül, mint ahogy ennek a mozgásteret is elképzelhetetlen az abszolutizmus és rendiség összeütközése nélkül. Fontosabb a mi szempontunkból az, hogy a költői öntudat megnövekedése óhatatlanul is a társadalmi hierarchia véglégségének a megkérdőjelezése.

Voltaire szava: itt mi mindnyájan költők vagy hercegek vagyunk – nemcsak szellemes vagy pimasz kijelentés, hanem egy mélyesges társadalmi igény kifejezése is. A költő, akár a legalacsonyabb társadalmi rétegből való is, a költészet által és a költészet területén válik a legelőkelőbbeknek egyenrangú partnerévé. A költészet éppen olyan társadalmi felemelkedést tesz lehetővé, mint az egyház, mégis: alapvető különbségekkel. A költészet világában nincs hierarchia és nincs (elvileg) dogma, azaz nem egy tanítást kell követni, hanem tanítást „teremteni”. Bíró Ferenc figyelte meg a költészet csaknem vallásos jellegét az 1780 után fellépő értelmiségiekéknél. Minél fontosabb a költészet, minél inkább a „kinyilatkoztatott” vallások helyére lép, vagy – mérsékeltebben – minél inkább az azokkal való egyenrangúságra tör, annál érdekesebb, ha a költészet művelői a költészet területén kivívják egyenrangúságukat. Ugyanakkor: minél fontosabb a költészet, annál nagyobb lehetősége van a költőknek arra, hogy mint költők, a költészet segítségével a társadalmi és szellemi élet egyéb területein közbeszóljanak. Kazinczy tekintélyes nemesi család tagja, Batsányi polgárfiú. Kettőjük közös (különböző rövid életű) folyóirata mintegy szimbolizálja a nemesi-polgári egyenjogúságot az irodalom területén. Ez az egyenjogúság azonban sürölódásoktól, ellentétektől, sőt lényegi ellentétektől sem mentes, noha együtt vettek részt a jakobinus mozgalomban: ellentétük végső soron osztályellentét volt.

Hogy a költészetnek társadalmi súlya van, azaznogy a történelem értékelendő és érzékelhető része, mint a vallás vagy a hadügy, azt elsőként a felvilágosodás egyházi ellenfelei veszik észre, akik nemcsak a cenzúra visszaállítását vagy megszigorítását sürgetik, hanem támadást intéznek a szépirodalom ellen általában, különösen a regény, a dráma és a szerelmi költészet ellen. Alexovits, az egyik leghevesebb támadó, a szépirodalmat a filozófiával és a protestánsokkal egyidejűleg, és egyazon könyvében ostromozza. Ez a támadás, amely részben az irodalom hagyományos vallásérkölcsei szempont-

jából való elítélésének felújítása, igazolja azokat, akik a nyolcvanas években az irodalom fontosságáról beszéltek.

A költészet és a költő minőségileg új öntudata Csokonai Vitéz Mihálnál, egy polgárfiúnál jelentkezik. Ő írja az első olyan művet a magyar irodalomban, amelynek hőse egy „poete maudit”, a fogalmat a kifejezést legtágabb értelmében véve. A „poete maudit”-t túlságosan is a romantikus pózok szemszögéből szoktuk megítélni, holott jelentkezése rendkívül fontos az irodalomban. A költő panasza belső emancipációjának a jele és a külső emancipációnak az igénye. A „poete maudit” akkor jelenik meg, amikor a költő a társadalom egyetlen tagjánál sem érzi magát alábbvalónak, amikor egyenértékűnek tartja magát bármely osztály képviselőjével. A társadalomra a költősors miatt panaszkodni egyébként politikai előjeltől függetlenül lehet; Voltaire és ellenfele, Gilbert, a panaszban nem különböznek.

Hogy Csokonainál jelenik meg, egy vígjátékában, a „poete maudit”, a panaszával emancipálódó költő figurája a magyar irodalomban, rendkívül jellemző. Ugyanis Csokonai művészi és társadalmi öntudata korántsem csupán ebben nyilvánul meg. A 80-as, 90-es évek fordulójakor az Henriade két magyar fordítója és Kazinczy Voltaire-t dicsérve szükségesnek tartják, hogy Nagy Frigyes elismerő szavaira hivatkozzanak. (Kazinczy egyébként a porosz király politikai írásaiból is közöl folyóiratában.) Eltekintve e hivatkozások politikai háttérétől, a két fordító és Kazinczy egyaránt szükségesnek tartják, hogy Voltaire, az író tekintélyét Nagy Frigyes, az uralkodó tekintélyével igazolják, alátámasszák. Néhány évvel később Csokonai is beszél Voltaire-ről, az eposz variációt áttekintő írásában. Neki már nincs szüksége arra, hogy Voltaire nagyságát Nagy Frigyes szavaival bizonyítsa, ő ennél sokkal öntudatosabb, magabiztosabb. És radikálisabb is. Mert ugyanez a Csokonai, mint egyebek közt egyik híres és költői technikában bámulatos verse, a *Jövendölés az első iskoláról Somogyban*, bizonyítja, sokkal radikálisabb kulturális programot szeretett volna, mint a magyar felvilágosodás legtöbb képviselője. Míg Bessenyei vagy Kazinczy, egyébként Voltaire-hez hasonlóan, a fény áldásait jól megfontolt politikai óvatosságból, csupán az előkelőkre és a vagyonokra akarták kiterjeszteni, addig Csokonai a kismizmizett, nincstelen jobbágyokra is. J. J. Rousseau híve a magántulajdon szentségét is kétségbe vonja, és ebben rangosabb költő kortársai közül csupán a „másik” Angliáról álmodó William Blake osztozik vele.

A XVIII. század utolsó másfél-két évtizedét Európa-szerte jellemzi az irodalom (jó vagy rossz, hasznos vagy káros) mindenhatóságába vetett hit. A magyar nyelvújítás és a magyar nyelv védelme a nemzeti kultúra, és egyáltalán a nemzet védelmében sajátos, önálló változata azoknak a hasonló vagy azonos küzdelmeknek, amelyek a kelet-európai irodalmakban (beleértve a hébert) és a norvég vagy flamand irodalmakban megfigyelhető a századfordulón. Ha egy nemzet sorsa írói, tudósai szerint a nyelvtől és a nyelvet óvó, fejlesztő, alakító irodalomtól függ, akkor az irodalom nemzeti jelentősége vallási-kozmosz fogalomná válik. Nem véletlen, hogy nagyjából a jozefinizmus korában a felvilágosodás egyházi vagy rendi ellenfelénél éppen úgy, mint a későbbi jakobinusnál (Batsányi) a „magyarok istene” kifejezés elterjed. De ennél lényegesebb, hogy az irodalom sorsformáló szándékkal ruhazza fel magát. A „mit tehet”, vagy „mit tett”, vagy „miért felelős” az irodalom kérdése a francia forradalom nyomán éleződik ki. André Chénier szerint a forradalomért az irodalom felelős. Már a századfordulótól, de különösen 1815-től kezdve sokan vitatják, hogy vajon a felvilágosodás oka-e a forradalomnak. Ebből a szempontból nagyon tanulságos az a vers, amelyet Berzsenyi Dániel írt *Vándátok bölcsessége* címen, már Napóleon bukása után. Forradalomellenes, mint Barante, és mindketten egyetértenek abban is, hogy a felvilágosodást nem szabad a forradalomért felelőssé tenni. Barante szerint a forradalomért végső soron XIV. Lajos abszolutizmusa a felelős, – és életműve alapján úgy tűnik, hogy ez lett volna Berzsenyi felfogása is, ha foglalkozik a kérdéssel. A zsarnok uralkodó minden rossz forrása lehet, miként a túlságosan szabados, fegyelmezetlen nemesség is, ahogy Lengyelország felosztásának egyik vagy másik megfigyelője gondolja.

II.

Az oktatás, és egyáltalán a kultúra államhatalmi irányításának egyik legfontosabb dokumentuma, a ratio educationis szerint az uralkodó mindenk felett áll, a nép atyja. Elvileg ez nem különbözik a Magyarországon, főként protestáns berkekben roppant népszerű *Henriade* IV. Henrik ábrázolásától.

Sőt, az ez idő tájt sokasodó anekdotáktól sem, amelyek Hunyadi Mátyás, a XV. századi magyar uralkodó személye köré rakódnak le.

Az uralkodó a nép atyja, mindenki számára, noha egy pillanatra Bessenyei úgy módosítja a montesquieu-i „point de monarque, point de noblesse, point de noblesse, point de monarque” felfogást, hogy az uralkodó nélkül is elképzelhetőnek tartja a nemességet, és a jakobinusoknál (talán az amerikai példa nyomán is) valami feudalizmuson túli, köztársasági eszme is felsejlik. A nemesség – egyébként a tényleges jogi és politikai helyzetnek megfelelően – mindvégig a nemzettel azonosítja magát, és jó lelkiismerettel azonosítja magát, mint ahogy jó lelkiismerettel kívánja fenntartani a jobbágyság intézményét is. Ez a laicizálódó és legtájékozottabb tagjaiban európai műveltségű nemesség, a felvilágosodást és egyáltalán a kultúrát a maga számára kívánja fenntartani, kisajátítani. Érdekeivel, lehetőségeivel legjobb tagjaiban és a legszűkebb osztályérdekét figyelembe véve, tisztában van; Lengyelország felosztása figyelmezteti a nemesi anarchia veszélyeire, mint ahogy a jobbágysággal való túlzott visszaélés veszélyei sem kerülnek el a figyelmét. A kor egyik legradikálisabb, ha nem a legradikálisabb könyve Fazekas Mihály hexaméterben írt komikus elbeszélése, melynek címadó hőse, Lúdas Matyi, háromszor torolja meg a földesúron sérelmeit, végső soron a patriarkális nemes eszményét sugallja.

Mit vár ez a nemesség az uralkodótól? Egyrészt jogainak biztosítását, másrészt a biztonságot, harmadrészt pedig a kultúra és műveltség terjesztését. E hármas igény bonyolult és nem ellentmondástól mentes.

Kazinczy Ferenc így ír a „tőlünk szeretett és minket is szerető” Mária Terézia uralkodásáról: „... legelső jótétei közé” a testőrség felállítása tartozik. „Ifjaink, kiknek mindegyike nem látta volt Pestet, nem látta volt Kolozsvárt, egy varázsbót csapása által tetszettenek egy nagy uralkodó küszöbéhez, s egy tömött sokaság közé áttéve. . .” Bécs a „tudományokat és mesterségeket kedvelő és értő I. Ferencnek és az ő Swietenjének (az idősebbnek) gondjaitól már akkor neves előmenetelleket kezdte tenni a felvilágosodásban, a jobb fők keresték egymást, egyesültek”. Bécs éppen a testőrség miatt magyar irodalmi központtá válik, és az első központ a magyar irodalom történetében, ahol „a jobb fők” kereshetik és megtalálhatják egymást, és akiknek – korántsem mellékes kérdés! – nincsenek publikációs problémáik. Ez a kulturális központ, amely legalábbis mérsékli az egyes, főként egyházi mecénások szerepét, lényegileg egyidős a ratio educationis-sal, és az egyik vezető protestáns méltósággal szemben az egyik testőrő, Bessenyei, még protestáns korában támogatja a protestáns iskolák állami irányítását. És amikor 1772-ben megjelenik Bessenyei *Ágás tragédiája*, Belgiumban Habsburg-kezdeményezésre jön létre a Tudományos Akadémia, amely három évvel követte a brüsszeli Irodalmi Társaság megalakulását. Ratio educationis, magyar testőrség, belga Tudományos Akadémia egyaránt a Habsburg-birodalomszervezés és központosítás érdekeit szolgálja. Amikor azonban a központosítás már a nemesség jogait és biztonságát fenyegeti, szembekerül vele.

Az uralkodó mindenhatónak tűnik, vagy majdnem annak. A későbbi jakobinus Batsányi folyóiratának bevezetőjében így ír: „A fejedelem mindenkor példája a népnek.” Bécsben I. József alatt csak olaszul, VI. Károly alatt csak spanyolul, a lotharingiai I. Ferenc alatt többnyire franciául beszéltek. „A francia nyelvnek csak egy XIV. Lajos, a németnek csak egy II. József kívántatott: s íme, legottan egész Európában elterjedni s magoknak örökös szállást verni látod.” Batsányi egyébként ugyanitt megjegyzi, hogy a magyar nyelv elmaradásának oka az örökös háborúk mellett a példamutató fejedelem, illetve fejedelmi központ hiánya volt. Ugyanez a Batsányi, mint már említettük, a francia forradalomban új kor nyitányát látta, és haláláig esküdt ellensége volt a feudalizmusnak.

Az uralkodótól lehet várni a kultúra terjesztését, a nemesi kiváltság és biztonság védelmét – de lehet tőle várni reformokat, és tőle lehet várni állami-bürokratikus vonalon a társadalmi hierarchia meglazítását. Wangerman szerint II. József éppen azért vonult vissza, mert rádöbönt arra, hogy hívei túl akarnak lépni a feudalizmuson. Nos, Magyarországon, ahol nincs számottevő polgárság, de azért az állami bürokráciába beáradtak a nem nemesi értelmiségiek a jozefinizmus idején, a nem nemesi elemek, ha az uralkodó modernizálni akar, a jó királyt dicsérik, a nemesi, konzervatív elemek meg a jó királyt gyászolják. De azért II. József egyik retrográd, reakciós ellenfelének, Dugonicsnak, e roppant népszerű és rossz írónak is sikerült magát meggyőznie, hogy a bajokért nem az uralkodó felelős, hanem rossz tanácsadói.

Szentjóni Szabót mint jakobinust börtönözték be Batsányival és Kazinczyval együtt. Börtönben halt meg. 1792-ben I. Ferenc koronázására írt *Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* címen drámát. E mű Hunyadi Mátyás trónra kerülését mondja el. Utolsó mondatában az összesereglett nép beszél rendkívül jellemző módon: „Éljen a király! Éljen a királyné! Éljen a nádorispán! Éljenek a rendek!” A nemzet: a király és a rendek – ez esetben az oligarchia ellen, sugallja Szentjóni Szabó. A nemzet: a király és a rendek, mondják a Felvilágosodás ellenfelei.

De azért a Francia Forradalom nem marad hatástalan. . . 1789 nyarán, amikor a sajtó csaknem egészen szabad, a Magyar Kurírban, párizsi tudósítója tollából meglepő sorok jelennek meg: „Miolta a Frantzia Köz rend észre vette, hogy a' nemesi Rend, sőt a' Világnak legnagyobb fejedelme is meztelen születik, meg-hal és el-temetetik – nem akarja hinni, hogy neki a' maga természeti jussához törvényes igazsága ne volna. . .” És ez a gondolat visszahangzik Batsányinál, Hajnóczynál, Csokonainál és Berzeviczynél is, a kereskedelem apostolánál. – és nála egy nagyon sajátos formában. 1804-ben, egy évtizeddel a magyar jakobinusok eltiprása után, megrója a magyar történetírást, hogy csak a királyok és a legelőkelőbb urak tetteiről beszél, de nem szól az ország igazi helyzetéről. Berzeviczy kritikája emlékeztet a királyok tetteire szűkítő történetírást elvető Voltaire kritikájára, tehát önmagában még nem forradalmi. Forradalmivá a körülmények teszik, az uralkodó és a rendek megszilárdult szövetségének idején fogalmazódik meg.

Berzeviczy kritikája nemcsak a szűkebb értelemben vett történetírára, hanem szinte a szépirodalom egészére vonatkozik. Talán sohasem írtak annyi történelmi tárgyú verset, eposzt, drámát vagy regényt, mint a tárgyalt korszakban. Történelmi tárgy azonban önmagában nem jelent sem korhűséget, sem történelemszemléletet, és a művek végső soron megmaradnak a király és a rendek életének bemutatásánál. Olykor-olykor kiderül, hogy az országot nemcsak királyok és nemesek lakják, de az esetek többségében ezekben is lekezelő, fölüeny-gúnyos hangnemben szólnak róluk. A váltás csak Csokonai néhány versében, Fazekas *Lúdas Matyjában* és Katona József *Bánk bán* című drámájában mutatkozik meg, ezekben a parasztság már öntörvényű, igényük és történetük van.

A Francia Forradalomnak, melyet a Magyar Kurír idézett cikke oly fenyegetően jelent be, nemcsak pozitív, hanem főként negatív hatása van. Az 1764–65-ös országgyűlés jelentheti a felvilágosult abszolutista politika kezdetét. Ettől kezdve negyedszázadon keresztül, különösképpen II. József 10 éves uralkodása idején, éles küzdelem van a rendek és az uralkodó, az egyház és az uralkodó, a Habsburgok és a nemesi nemzet között. A Francia Forradalom hatására fokozatosan létrejön a trón, az oltár és a rendek szövetsége.

A Mária Terézia-kultusz azonban nem csak annak a következménye. Már a királynő uralkodása idején létrejött, és a legkülönbözőbb felfogású írók osztoznak benne, II. József idején is. Oka nemcsak a „kötelező” királytisztelet, és nemcsak a testőrség létrehozása. Hanem a béke, amit az ország Mária Terézia alatt élvezett. Orczy, Ányos, Batsányi, majd a századforduló idején Berzsenyi beszél a béke tényéről és áldásairól. 1697-től 1809-ig ellenséges katoná nem állt Magyarországon földjén. Mária Terézia véres háborúkat vívott, de magyar területeket ez nem érintett. Ahogy a belga történetíró Mária Terézia uralkodásának második felét éppen a béke biztosítása miatt kedvezően ítéli meg, ugyanúgy a kortárs magyar költők örömeiknek adnak kifejezést, hogy Magyarország kimaradt a XVIII. századi világháborúkból. Batsányi a fejlődés lehetőségének a Mária Terézia-i békét tartotta.

A század közepétől megfigyelhető a külpolitikai érdeklődés a magyar költészetben, ami a társadalmi gondolkodást és a történelemszemléletet is befolyásolja. Eltekintve attól, hogy olykor megéneklék Mária Terézia egy-egy magyar hadvezérének katonai sikereit, mint pl. Faludi Ferenc, a papköltő is, ez a külpolitikai érdeklődés kezdetben negatív, Magyarországon béke van, míg Magyarországon kívül háború. Az a tény, hogy 1756 után lényegében akadálytalanul jutnak be a francia könyvek Magyarországra, feltehetően legalábbis részben a diplomáciai forradalom, a Habsburg–Bourbon-kiegyezés lehetőségére. A nép atyjának, IV. Henriknek a kultusza, ahogy azt Voltaire az Henriade-ban megénekelte, és amely műfajokra való tekintet nélkül áthatotta a magyar irodalmat, nemcsak a Habsburgok társadalmi törekvéseit nem gátolta, hanem külpolitikai érzékenységét sem sértette. Hiszen az egyik szövetséges ország egyik uralkodójának dicséretéről volt szó, aki országában éppen úgy, vallásfelekezeteken túlmenően akart uralkodó lenni, mint II. József.

A magyar irodalmárok figyelnek Lengyelországra, előbb az ország felosztására, majd Kosciuszko törekvéseire, az utóbbiak a magyar jakobinusok mozgalmát élénken befolyásolták. A legnagyobb

figyelmet azonban a Francia Forradalom és következményei gyakorolták, nemcsak társadalmi, hanem külpolitikai szempontból is. A francia forradalom nélkül elképzelhetetlen Batsányi vagy Csokonai radikalizmusa, de az uralkodó és a rendek kibékülése is.

És ebből az aspektusból kell beszélnünk Berzsenyi Dánielről is. Nemcsak azért, mert ő a kiegyezés legnagyobb költője, hanem azért is, mert ez az öntudatos és jó lelkiismeretű nemes, a magyar feudalizmus legnagyobb költője, rendkívül világos fogalmakkal dolgozik. A felvilágosult abszolutizmus-hoz, a közhelyet megint ismételjük, nem volt meg a polgári osztálybázis. De volt egy Európában (főként Franciaországban) kialakult nyelv, amelyet többé-kevésbé átvettek, és amelynek az értelmezése nem csekély problémát jelent. Az abszolutizmus ellenfelei is ott lelik érveiket, ahol éppen akarják. A II. József ellen mozgolódó rendek J. J. Rousseau *contrat socialjára* is hivatkoznak.

Berzsenyi klasszikus veretű verseiben ilyen fogalmi bizonytalanságról szó sincs. Aki elolvassa 10–15 politikai versét, az szinte krónikaszerű képet kap arról, hogy egy magyar nemes kb. egy évtizednyi időszakban, amely nagyjából Bonaparte olasz hadjáratával kezdődik, hogyan érzi magát a világban, és hogyan látja a világot. Ismereteim szerint Berzsenyi az első költő a modern világirodalomban, akinek a zsurnalizmus veszélyének elkerülésével sikerült úgy a napi világpolitikáról írnia, hogy még mindez sem teremtett, mint angol kortársa, William Blake. Rendkívül tömör verseinek egy-egy szakasza olykor világpolitikai összegezés. Berzsenyi biztonságban érzi magát a forradalmi, majd a napóleoni háborúk ellenére is a világban, a trón és a rendek szövetsége miatt, és a Habsburgok védelme miatt. Az egyik, a századforduló idején írt költeményében félreismerhetetlenül utal Lengyelország és Velence bukására. A velencei köztársaság megszűnése Wordsworthot kétértelmű, de inkább a pusztulót elmarasztaló szonett megírására ihlette. Lengyelország után a másik szomszéd, Velence bukása a magyar rendeket – elvileg – megijeszthette. A nagypolitikai játszma Magyarországnak sincs súlya. Berzsenyi említett verse és egész költészete a biztonságot sugallja. A Habsburgok védelme alatt Magyarországnak nem kell tartania attól, hogy Lengyelország vagy Velence sorsára jut, ahogy – szintén történik erre verseiben – a Habsburgok megóvnak a „hazai” jakobinusoktól is. A Habsburgok a külső-belső békét és biztonságot biztosítják, Berzsenyi legfontosabb verseit a trón és a rendek szilárd szövetségének idején írja, és jellemző módon, a Habsburg-uralkodók sorából II. Józsefet egyszerűen kifelejt. Később Berzsenyi biztonsága is megrendül, éppen a Habsburgok miatt, az 1811-es devalváció következtében, melyről azt írja Kazinczynak, hogy egész élete plánját tönkretette, de ezzel már a magyar történelemszemlélet és politikai gondolkodás új szakasza kezdődik . . .

Ferenczi László

Móricz Zsigmond Rajongók-átírása

Be kell vallanom, hogy a Kemény Zsigmonddal való foglalkozás, főként a *Rajongók* újraolvasása keltette fel érdeklődésemet a Móricz-féle átírás iránt, amellyel szemben irodalomtudományunkat egy kissé adósnak érzem. A kései Móricznak ez a vállalkozása nem valami egyszeri, megmagyarázhatatlan epizód az életmű egészében. A harmincas években, főképp a népi írók körében már zajlott az a folyamat, amelynek hajtórúgója a múlt magyar irodalmának ártértékelése, egyes félreismerter vagy ilyennek vélt nagyságok rehabilitációja volt. A bibliája ennek a mozgalomnak Féja Géza irodalomtörténete, az áramlat pedig Móriczot is annyira magával ragadta, hogy az egykorú, a szakirodalomban feldolgozott adatok szerint a múlt század több magyar prózaíróját: Kuthyt, Pálffy Albertet, Vas Gerebent, Justh Zsigmondot is modernizálni akarta. Valójában kettőre kapott a sorstól időt, s a pálmát furcsa módon Tolnai Lajos vitte el, akinek nemcsak hogy két regényét átírta, de ki is kiáltotta a méltatlanul elfeledett legnagyobb magyar regényírónak.

Vizont megint a szakirodalomból tudjuk, hogy a Kemény-kultusz Móricz életében még a kisújszálási évekre nyúlik vissza. Egy 1918-as kórkérdésre válaszolva Keményt amaz írók között említi, akik rá nagy hatással voltak. Még későbből: Németh Lászlónak az átírás elé írt bevezetője említi azt a hosszú, éjszakába nyúló beszélgetést, amelyen egyszerre felismerték egymásban a Kemény-rajongót. A külső

kisértés sem hiányzott: egy kiadó már fiatalkorában meg akarta bízni éppen a *Rajongók* átstilizálásával.¹

Hogy a terv 1940-ben realizálódott, annak további személyes indokai is lehettek. Böződi Györgynek egy megjegyzéséből² úgy veszem ki, hogy a nagy gyalogló mindenestre már jóval az átírás megjelenése után megfordult a rajongók földjén, a székelységben is; magával a szombatos mozgalommal pedig történelmi kútfők alapján meg kellett ismerkednie akkor, amikor *A nagy fejedelemben* fölléptette őket, mindjárt az elején Eössy Andrást, a mozgalom voltaképpeni megalapítóját. Mint a Nyugat szerkesztője, az 1932-es évfolyamban közölte Makkai Sándor *Zord idő* című Kemény-tanulmányát. A közlést levélbeli sürgetés előzi meg, 1932. március 29-éről: „A Kemény-tanulmányt várva várom. Szeretett íróm.”³ Sok minden lehet a lakonikus szavak mögött: ösztönös megérzése ennek a nagy emberformáló és sorsábrázoló, a történelmet konfliktusaiban megragadó művészi erőnek, amely annyi évtized múltán, a merőben más világnézetű, más társadalmi helyzetből kinőtt epikus még mindig bővületébe tudta sodorni.

Vegyük hozzá még az átírás bevallott gyönyörén túl az erre kiválasztott pillanatot is. A könyv előszavának dátuma 1940. május 1., az átírás tehát valamikor az év első hónapjaira rögzíthető. Egy pillantás a történelem naptárára elhitheti velünk, amit ő maga mond egy nyilatkozatában: ez az a Kemény-regény, amelyet akkoriban aktuálisnak érzett.⁴ Ha ehhez hozzáveszünk még némi baráti biztatást és kiadói készséget, előttünk állnak mindazok az okok, amelyek folytán a „Híres könyvek” sorozatban végül is megjelent „Kemény Zsigmond regénye, *Rajongók*, Móricz Zsigmond átírásában”.

Ismeretes, hogy a vállalkozásnak nem lett igazi sikere, új kiadásra nem is került sor. Az egykorú kritika kétségbevonta már azt is: szabad-e egy hagyományos szövegbe ilyen erős kézzel belenyúlni. Illés Endre éppen erős szavakat használ: idegen és kontár vésőről beszél, amely új redőket hamisít egy befejezett műre.⁵ Szakembertől tudom, hogy azt, amire itt Móricz vállalkozott, a nyelvtudomány sem tartja elfogadhatónak. Végül is bekövetkezett, amit a rövid előszó óhajtott: „Szeretném, ha ez a kiadás magához a megszületett szöveghez vezetné vissza az olvasót.” Ez persze nem magát az 1858-as összeveget jelentené, hanem a Gyulai-féle, Kemény beleegyezésével átsimított változatot, amelyet Móricz maga is alapul vett. Ma inkább a Szépirodalmi Kiadó Nagy Miklós-féle szövege forog közkezen. Mindenestre megértük azt, hogy van Keménynek egy regénye, amely négyféle szövegben áll rendelkezésünkre.

A Móricz-féle átírás sikertelensége lehetett az oka annak, hogy sem irodalmáraink, sem nyelvészeink tüzetesebben nem foglalkoztak vele, kivéve Vargha Kálmánt, aki *Móricz Zsigmond és az irodalom* című monográfiájában tömören jellemzi az új változat főbb tüneteit. A lapról lapra, mondatról mondatra való egybevetés ma már nyilvánvalóan nem érné meg a fáradságot, de a százéves évforduló azt sugallja, hogy ezt a láncszemet se hagyjuk ki Móricz fejlődéséből, s a vállalkozásból megpróbáljunk egynémely esztétikai-stiláris tanulságot levonni. Talán érdekel bennünket: mi volt az a közelebbi ideál vagy célképzet, amely Móricz szövegét átsimított változatot, amelyet Móricz maga is alapul vett. Ma inkább a Szépirodalmi Kiadó Nagy Miklós-féle szövege forog közkezen. Mindenestre megértük azt, hogy van Keménynek egy regénye, amely négyféle szövegben áll rendelkezésünkre.

Néhány megjegyzést előre kell bocsátanunk. Ez a különben sem precíz szó: „átírás”, az első elképzeléssel ellentétben nem pusztán nyelvi vagy stiláris újraöntést jelent, hanem rövidítést is. Móricz nem szerkeszti újra a regényt, nem nyúl bele belső alkatába, de kétféleképpen is rövidít: a mondatokat fogja szavak és szólások mellőzésével rövidebbre, gyakran pedig hosszabb passzusokat mellőz, egész lapokat, olykor többet is úgy, hogy ha nem is pontos számítás, de becslés szerint a regény ebben a változatban több mint harmadával rövidebb lett, ami a Gyulai-féle ötszáz laphoz viszonyítva már jelentős beavatkozás. Hogy mit nyert vagy mit veszített ezen a réven a mű, arról a továbbiakban még szó lesz.⁶

¹ Az adatokat VARGHA Kálmán monográfiájából veszem: *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Bp. 1962. 43., 193., 194. és 201.

² BÖZÖDI György: A rajongók földjén. *Igaz Szó* 1964. II. 703. Az erdélyi útról 1. még NAGY Péter: *Móricz Zsigmond*, Bp. 1954. 337–338.

³ A levelet 1. *Vigilia* 1979. aug., 537.

⁴ Móricz Zsigmond mondja. *Híd* 1941. jan. 21.

⁵ ILLÉS Endre: *Veszélyes út*. Nyug. 1941.

⁶ Egy rövidítésért mégis külön dicséret illeti Móriczot: kihagyta a IV. rész IX. fejezetéből a titkos föld alatti folyosónak a kontextusban amúgy is fölösleges, avult romantikus motívumát.

A második előzetes megjegyzés: Móricz, akinek a háta mögött ekkor már ott van az Erdély-trilógia és az Elektra-átdolgozás, jelen esetben, néhány aprócska színfoltot kivéve, nem archaizál, nem törekszik arra, hogy akár az elbeszélő közlést, akár a beszéltetést tizenhetedik századi nyelvi sugalmakkal színezzék át. Szőke Pista beszédébe egy-egy tájnyelvi elem is majdnem csak szórakozottságból juthatott be. Móricz szövegének tehát még kevésbé van ódon zamata, mint Keményének. A már említett föltámasztás, újraélesztés érdekében a fő cél az olvashatóság, sőt az olvashatósság volt, ebből adódott a követelmény: átírni a művet a huszadik századi középszintű irodalmi nyelvre, illetve regénystílusra. Szakkifejezéssel: az átírás idejéhez mérve a szöveg nem tér el „a jelenben uralkodó nyelvi szokásoktól”; az átíró közelebb hozza a művet a maga jelenkori alkotásainak nyelvi szintjéhez – valahogy önmaga és Kemény között lebeg.

Természetes és talán hasznos is, hogy ezen a réven a szókincs és az alaktan terén néhány szereplő is eltűnik Kemény stílusából. Legelőbb is azok a ma már avult neologizmusok, amelyeket Gyulai még meghagyott – aztán az elbeszélő múltas igealakok jelentékeny része. Kassai vagy Pécsi már nem korlátnok, hanem kancellár, a prédálók: rablók, a „menevéd” oltalomlevél, a belküzdelem egyszerűen csak küzdelem, a lélekvádából lelkiismereti vád lesz, a remény-ölből reménytelen, a honárulók itt már hazaárulók. Néhány mondatpélda a modern beszélt nyelvre való átírásra:

Pécsi nyugtalan lón – nyugtalan lett. Csak Pécsivel kívánt találkozni – csak Pécsivel akart beszélni. Most Laczkó István urammal akarnék szólni – Most Laczkó Istvánnal szeretnék beszélni. Vett levelet Sztambulból – Kapott levelet Sztambulból.

Az ilyesfajta nyelvi beavatkozások érzésem szerint lassan fokozódó arányban az egész művön végighúzódnak természetesen nem maradhatnak hatás nélkül magának az epikumnak a jellegére sem; a külső nyomás befelé is sugárzik. Kemény nagy regényeiben általában alapszintként tartja az empirikus epikus közlés közegét, s regényeinek világát egy kissé romantizált, de alapszintjében véve empirikus dimenzióban helyezi el. E mögött azonban sűrűn enged meg magának kitekintéseket, sűrűn villant föl távolabbi, mélyebb szférákat. A valóságos történést mögé gondolati-filozófikus, időbeli-történelmi vagy belső, rejtettebb tudati távlatot vetít, olykor csak egy mozzanat erejéig, olykor majdnem betét gyanánt. Még a realistáknak minősülő Kemény-regényeknek is van tehát valami különleges, szavakba nehezen foglalható, a morális és a történelmi kozmosz, a kultúra, a társadalom és a lélek rejtettebb birodalmi felé nyitott atmoszférája, innen áramlanak be sugalmak a regény világába, errefelé kalandozik el Kemény szabadjárá engedett fantáziája és életérzése is.

Nos, Móricz egyébként is érett korában a tiszta epikumnak egy puritánabb, drámai színezetű változatát alkotja meg, az átlag irodalmi nyelvnek inkább alacsonyabb szintjére transzponálva. Ez válik uralkodóvá – és most ez a döntő – A rajongók átírásában is. Móricz a kizárólagos hangsúlyt az empirikus történetre, a regény világának epikus-drámai megjelenítésére helyezi. Ezen a réven az atmoszféra világosabb, könnyebb, a körvonalak követhetőbbek lesznek – de éppen az a különös távlati tónus oszlik el, illetve csak annyi marad belőle, amennyi már úgy be van ivódva az alapszövegbe, hogy lehetetlen onnan kiszűrni. Ha csak innen nézem is: Móricz szintet, dimenziót vált, voltaképpen szűkít, s ahogy meglátjuk, ennek a jelei a nyelven, a nyelvi értelemben vett stílusban is meglátszanak.

Ha nem túl tapintatos is, de szükséges, hogy a távlatok mellőzésére néhány példát idézzek, illetve néhány nagyobb horderejű változtatásra legalábbis utaljak. – Gyulai Ferenc szembetalálja magát az agg Pécsi Simonnal:

„Az öreg úr magas, egyenes, méltóságteljes alakja, arcának szelíd, de komoly kifejezésével, a figyelmes, nagy szemekkel, melyeken mégis visszatükrözött a merengés, és a gondolkodó homlokkal, melyen a derű, a nap sugar a gyér fellegek közt, játszott és el-elűnt, oly különös hatást gyakoroltak most Gyulaira. . .”

Móricznál ebből ennyi marad: „Az öreg úr magas, egyenes, méltóságteljes alakja, szelíd, de komoly kifejezésű arca oly különös benyomást tettek most Gyulaira. . .” Eltűnik a belefeledkezés az arc beszédébe – nyelvilag pedig Móricz egyik fő stílusesszövege érvényesül: az appozíciós szerkezet eltávolítása vagy beolvasztása.

Deborah tánca a születésnapon: „Ott lebegett könnyen, vidáman, egészen új erővel, oly tőden s a bágyadás minden jele nélkül, mintha csak most harsant volna meg a zene, s most kezdődne meg, egy hosszú, renyhe nap untató órái után a szórakozás és mulatság.” Móricz: „Ott lebegett könnyen, vidáman, a bágyadtság minden jele nélkül, mintha csak most harsant volna meg a zene, s most kezdődne a szórakoztató mulatság.” Most meg az a félmondat marad el, amely a jelenet benyomását az

időbeli távlatlaltal erősíti. Némi túlzással azt lehetne mondani: az marad meg, ami érzékekkel megfogható.

A regényben Deborah visszautasítja Kassai Elemért, s azt képzeletben: Elemér eldobja a szerelmi zálogul kapott érmét. Utána, egyedül maradván, órák hosszat tépelődik, küszködik igazibb énjének szemrehányásaival. Talán csak néhány apróbb részlet: „Előveszi a kis érmét, melyet három év óta keblén hord, fölpatantja rúgóját, kitépi az aransárga tincset, mely benne az örökkévalóságot jelentve gyűrűvé tekerődött. . .” És a modern változat: „Előveszi a kis ékszert, melyet három év óta keblén hord, fölpatantja rúgóját és kitépi belőle az ő sárga haját.” Milyen árulkodó megint a kihagyott félmondat, az örökkévalóságra utaló távlatával! – Deborah, Gyulairól: „Honnan tudod, hogy ő vágnék a te szerelmedre? Hiszed-e, hogy csak egy szikra is lesz keblében azon hűségéből, mely a megvetett másik ifjában évekig égett egyenlő lánggal, és semmi hamu nem mutatá fogyását? . Az átírásban: „De honnan tudod, hogy ez vágyik a te szerelmedre? Hogy csak egy szikrát is fog abból a hűségéből, amelyik a másikkban már évek óta ég?” – Megint Deborah tépelődéseiből: „Megint előtte Elemér, pedig most nem hajtá fejét merengőn a könyökére, pedig most hátravetett fátyollal és büszkén jár a szobában. De körül van az ifjú, nem úgy már, mint a lázas idegen ábrája, hanem mint az emlékezet hű rajza, melyet elménkben látunk, nem a térben, s mely nem kísértet, de kísér, velünk van.” Móricznál tetten érhető, amit távlatlaltalanságnak mondtam: ezt a mondatot teljesen mellőzi. Hogy Deborah hosszas, féleber tépelődését erősen megrövidíti, s csaknem teljesen átírja, ugyanúgy, mint Laczkó Istvánnak az őrületbe sodródó monológjait, arra legyen elég most egy rövid utalás. Ami pedig a hosszabb kihagyásokat illeti, ha az eredetivel párhuzamosan olvasunk, olykor csaknem fájó hiányt érzünk: pl. amikor Bodó Klára megérkezik Gyulaféhvárra, s iszonyú aggodalmak közt keresi férjét, az önvád fantáziálással – nem is szólva arról a tündéri leírásról, ahogy Klára Dajka a püspök szobájában megjelenik.

A kissé merevebb anyaghoz szokott kéz megfosztja az ilyen és efféle jeleneteket attól, amit rezonanciának lehetne nevezni. Hadd illusztrálja ezt egy parányi példa:

„Gyűlölöm Kassait” – sóhajtá Klára halkán, öntudatlanul.

„Gyűlölöm Kassait” – hallá a kerevtről visszhangzani lassan, álomszerűen. – Az átírásban:

„Gyűlölöm ezt a Kassait” – szólt halkán Zsófia.

„Gyűlölöm Kassait” – lehelte halkán ugyanabban a pillanatban Klára. – Ez a megoldás tömörebb, drámaibb, de elejti a két mondat párhuzamos lírai-hangulati kicsengését.

Hadd iktatok ide még néhány parányi példát arra, hogy is értem én a Móricz-átdolgozásban a távlatok elmaradását, illetve elmellőzését: „Ki hitte volna, hogy a sors, mint a vadász jól kitanított vérebe, Kassai számára oly biztosan vegye üldözőbe Pécsit?” Az átírásban: „Ki hitte volna, hogy a sors mint véreb veszi üldözőbe Pécsit?” – Néhány szó maradt el, de ezzel egy életteli, sorsérzésbeli szituáció egyszerű sémává halványodik. – „Egyszerre azonban megfoghatatlan változás mutatkozott a betegen. Marcsa tudniillik csatangolásaiból hazatérve egy hóvirágot hozott.” „Csatangolásaiból hazatérve” – ehelyett Móricz csak ennyit mond: „a mezőről.”

Mint mondtam, Móricz az átírásban az epikum puritánabb, empirikusabb változatát érvényesíti. Ebből következik, hogy Keményhez viszonyítva stílus szintet is kell váltania. Egy-egy higgadtabb elbeszélő közlésben, egy-egy balladák, drámai jelenetben Kemény is tud puritán lenni, de mégsem ez az ő elbeszélő stílusának az uralkodó jellegzetessége. Ha szabad a zenéből kifejezést kölcsönöznöm: Keményé „kromatikus” stílus – ami úgy értendő, hogy az elbeszélő közlést lírizáló-szatirizáló-reflexiók felhangok kísérik, az elbeszélés elmélkedésbe, okoskodásba, fejtegetésbe csap át; a közlés, a látatás, az érzékeltetés egészen a hangulati beleélésé fokozódik. Az ilyen passzusok – föltéve, hogy nem mellőzi őket – komoly problémát jelentenek Móricz számára, nemcsak a maga stílusideálja, de a maga elé tűzött olvassmányosság szempontjából is. Mi történjék azzal, ami Keménynél lírai-hangulati, anyagtalanebb, bensőséges szinten, a hevület és a gondolat árny- és fényjátékaival van megrögzítve? Ezt a kromatikat Móricz nem akarja visszaadni, helyesebben megtartani. Szókihagyások, rövidítések, olykor egész passzusok elhagyása árán átkölti mindezt a maga markánsabb, de színtelenebb és költőietlenebb stílusára. Nivellál, tömörít, éppen ezért folyamatosabb és drámaibb Keménynél, de az ő sokszínűségének, összetett tónusainak feláldozásával.

(Pécsiről:) „Óvatossága sugá, inté, sürgeté, hogy az összejövetelet, miután az a helyes korlátokon túlterjedt, ne tartsa meg.” – „Óvatossága arra intette, hogy ne tartsa meg az összejövetelet, ha az ennyire túlmege a helyes korlátokon.” Nemcsak a mondat lírai-retorikus elemét hagyja el, de feszítő erejét is csökkenti, amellet a Kemény-féle késleltetés helyett a kulcsmondanivalót előrehozza.

Klára: „Midőn fölnyitá szemeit, nem látott csatlósokat villogó csákányokkal, nem látott gógós főurat megvető tekintettel, de hallá a légben e szót: kém, suttogva, sivitva, démonok nevetésével, az angyalok sóhajával vegyülve. A hallgatag est a néma éjnek akarta átadni az átkos szót, és visszhangozá az egész láthatár, hogy soha feledve ne legyen.” – Móricznál: „Klára, amint fölnyitotta szemét, nem látott villogó csákányú csatlósokat, nem látott megvetően néző gógós főurakat, de a levegőben még mindig visszhangzott ez a szó: kém! A hallgatag est a néma éjnek adta át az átkos szót, s zúgott az egész határ, hogy soha elfeledni ne lehessen.”

Amiről még majd néhány szót ejtek: az igei elemek erősítése, Kemény inkább nominális stílusához képest, itt is megfigyelhető. Felszámolja – ez szintén általános tendenciája – az appozíciós, hátravetett szerkezeteket. De nem ez a legszembetűnőbb, hanem a hangbenyomások megelevenítésének, az expresszív beleélésnek, a konkretizáló túlfokozásnak, ennek a stilisztikai bravúrnak a teljes mellőzése.

Deborah: „Éber álomok és álmódó éberlét között beszélt egy érméről is, mely villog, égeti a havat . . . s ha még csak ez volna! De az ő szemét is égeti, lelkéig sűt tikkasztón, hervasztón. . .” Móricznál ebből ennyi marad: „Éber álomok és álmódó éberlét között emlegette az ékszert, amely égeti a havat és égeti az ő lelkét.”

A balászfalvi, egykori boldog órák emléke Elemérben: „És ez ingerlő, csábító órák, a folyosók oszlopai mögül, az ablakok leeresztett függőnyei közül, a még lombtalan fák távoli korrajzaiból, az egész láthatár keretéből kilépve, könnyű szárnyakon lebegtek elébe, körül táncolták őt, s bűvös tükreiket csillogtatták, amelyekben a múlt árnyai éltek, mosolygottak, összeölelkezének és együvé olvadtak, hogy egy nagy emlékképpé váljanak. . .”

Átírva: „Ezek az elmúlt, csábító órák rácsaptak a folyosók oszlopai közt, az ablakok leeresztett függőnyei mögül, a rügyező fák, az egész vár, az összes valóság rajzából. Könnyen lebegett elébe a múlt pillanata, ott táncolt körülötte, s éltek, rezegtek, felcsillogtak, nagy emlékképpé váltak. . .”

Hogy a további példákat ne halmozzam: bizony olyan mindez, mint egy sokszínű festmény fekete-fehér reprodukcióban.

Közvetlenebbül a nyelvi szinten a mondottaknak szükségszerű következménye az, hogy Móricz átírja vagy feloldja Kemény különleges, egyéni mondatritmusát, mondatképletét. Mint már mondtam, Keménynél is gyakori az, hogy a cselekmény feszültségével vagy felgyorsulásával kapcsolatban a stílus tömörebbé, szűkszavúbbá válik; megfigyelhető, hogy ilyenkor Móricz is alig érzi szükségét annak, hogy igazítson. (Bodó Klára a fejedelemasszony előtt.)

Csak hogy Kemény mondatformálásának ez csak egyik változata. Dinamikusan hullámzó stílusában uralkodik egy olyan mondatideál, amely átfogó terjedelmű, halmozó, beékelő és késleltető jellegű: a megértést lezáró kulcsszavakat, mondatrészeket későbbre helyezi, szereti a retorikus alakzatokat, és ideális esetben a torlódások és visszatartások, többszörös alárendelő viszonyítások, nyitás és feloldás játékaival köti le az ilyen, ma már ódon kifejezés iránt érzékkel bírókat. Nyilvánvaló, hogy ez nem a törőlmetszett epikus mondatforma, de mielőtt kitagadnánk, gondoljunk A Karthausi körmondataira.

Móricz ezt a mondatípust megint a maga ad hoc epikus ideáljához igazítja, tehát egyenletesebbé, folyamatosabbá teszi. Az alárendelésből mellérendelés lesz, a feszültségek tompulnak, a mondat feloldó, kulcsrészei előbbre kerülnek. Itt is, de még a rövidebb passzusokban is túlténg a szórend megváltoztatása.

Ezt nyilvánvalóan kiadós példán kell illusztrálni.

„Gyulai nem tartott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekről, s azt sem hívé, hogy Pécsi Simon, midőn a hitújítás kérdése komollyá válnék, még egy hajszálát is meggörcsíteni hagyja a fényes kövű új Jeruzsálem miatt.

De bármekkora Tamás volt a Deborah apjának elvszilárdságában, bármennyire hitte, hogy a volt korlátnok minden ábrándossága mellett sokkal tapasztaltabb róka, mintsem az együgyű kezek vetette törben magát elfogassa, mégis az estéli borzongató jelenet, Szeredi bélyegző szavai és a kémkedéssel vádolt Laczkó dühe s megaláztatása akkora befolyást gyakoroltak kedélyére, hogy soha nem tudta szemeit behunyni, álmában is titkos kémek álcát látta letépni, és az ájudozó nők alakját eltakaró sűrű fátylokra bosszankodott.”

Móricznál: „Gyulai nem adott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekre s azt sem hitte, hogy Pécsi Simon, ha komolyra válnék a hitújítás kérdése, egy hajszálát is meg hagyná görcsíteni az új Jeruzsálem miatt.

Mégis, az a tegnap esti szörnyű jelenet, Serédi megbélyegző szavai s a kémkedéssel vádolt Laczkó dühe s megaláztatása annyira hatottak kedélyére, hogy nem tudta szemét se behunyni s álmában is titkos kémekeket és ájzudozó nőket látott és sűrű fátyolok miatt bosszankodott.”

Kihagyja a hosszú körmondat előkészítő részét, a második részben a pusztá tényközlésre koncentrára, s amúgy mellékesen elejti az eredeti szövegben büjkáló enyhe szatírát is. – A kihagyások révén a mondat ritmusa a szélesebb, torlódóbb áramlás helyett éppen csak hogy mozgalmas marad.

Keménynek kissé lazább mondatritmusát szorosabbra fogják még a rövidebb mondatokban is a szőrendi változtatások – ezeken érzik meg feltűnően Móricz kezényoma.

„Miért borultál le egy szegény szolgáló előtt, ki épen csak úgy tartozik, mint te, az aláztatosság köntösében járni?”

„Miért borultál le egy szegény szolgáló előtt, ki éppen úgy, mint te, az aláztatosság köntösében tartozik járni?”

A Kemény-féle retorikus-romantikus stílusideálhoz tartozik az, hogy egymásra utaló mondatrészeket közbeekelt jelzőkkel, határozókkal, mondatcsozákkal választ el egymástól; az olvasóban a viszonyítás, a függőben tartás, a várakozás élményét akarja kelteni. Móricz stíluskonceptiója más: ő azt, ami összetartozik, összehozza, az appozíciós szerkezeteket előreengedi, helyrerakja, így szorosabb, tömörebb és egyszerűbb lesz. További tanulságok levonása végett lássunk most néhány egyszerű példát:

„Zsófia hercegnő tekintete kedvetlen benyomásokat árult el.”

„Zsófia arca kedvetlen lett.”

„Arcán szomorúság és megdöbbenés volt észrevehető.”

„Arcán megdöbbenés volt s szomorúság maradt.”

„Te utánam mondd” – „Te mondd utánam.”

„Már a vár sáncái elmaradoztak, már az Ompoly füzése, mely sokadalmak [vásárok] alkalmával bormérés és lacikonyhák számára vert sátorokkal volt behintve, gyérülni kezdett; már csak egy-egy kolduló hegedűs éneke juttatá a távozók eszébe, hogy még nincsenek messze a város határától.” – Móricznál:

„Már elmaradoztak a vár sáncái, már gyérült az Ompoly füzése, melyben nagyobb sokadalmak idején sátrat vernek a lacikonyhák, már csak egy-egy kolduló hegedűs éneke juttatta eszükbe, hogy még nincsenek messze a várostól. . .”

Ezúttal nemcsak a szőrendi változtatások és kihagyások ötlenek szembe, nemcsak az, hogy a szöves, nem Kemény ideálja szerint, tömörebb lett – most már látjuk: milyen ideál érdekében történik mindez: ahova nézünk, mindenütt megnő az igei elemek túlsúlya. Nem végeztem konkrét számításokat, de általános benyomásom az, hogy Kemény stílus erősen nominális, legalábbis az igéit bőségesen körülindázó névszói elemek adják meg a jellegzetes hangulati színeződését. Móricz gyomláló keze ezeket a nominális elemeket ritkítja meg, így az esemény, az akció élesebben, drámaiban rajzolódik ki, de valljuk meg, hogy színtelenebbül is.

„Amely dologban a fejedeleonné lába elé akarok borulni, arról én egy szóval sem adhatnék Petneházinének fővilágosítást.” – „Arról, ami ügyben én a fenséges asszony lábaihoz akarok borulni, egy szó felvilágosítást sem adhatok Petneháziné asszonyságnak.”

Móricz tehát, hogy elemzésemet összefoglaljam, sok mindent áldoz fel az eredeti Keményből. Ha egy szóval akarnám megjelölni: a póre epikum uralkodik, s az a különös rezonancia vész el, amely Keménynél a lírai felhangokból, reflexióból, szatírából, érzelmi és gondolati távlatokból tevődik össze. Ekkora áldozatot egy nagy író talán mégsem tesz okatlanul. Bizonyára ösztökélte a „feltámasztás” igényével a modern prózaepikához való idomítás – de leginkább talán a közönségideál kötötte és irányította; a könyvolvasó, de literátusnak még nem nevezhető közönség szélesebb rétegeinek szellemi szintje lebeghetett akarva-akaratlan szeme előtt. Problematikus vállalkozás volt ez, de úgy érzem, értékét nem csak a sikereken vagy sikertelenségen kell lemérni.⁷

Barta János

⁷ Az átírás sikere természetesen magát Móriczot is érdekelte, 1. erről levelezésében a 629., 631. és 653. sz. levelet.